

KS. KAZIMIERZ PANUŚ ^{a,®}

 0000-0002-9604-2920

^a Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie; Wydział Teologiczny; Instytut Liturgiczny, Katedra Homiletyki i Komunikacji Religijnej, ul. Kanoniczna 9/305, 31-002 Kraków, PL

[®] Kazimierz.Panus@GMail.Com

KAZANIA MARYJNE BISKUPA KAROLA WOJTYŁY Z LAT 1958–1964

Słowa kluczowe: biskup Karol Wojtyła, kazania, pielgrzymka kapłanów, archidiecezja krakowska, Jasna Góra, 1963, koronacja, figura, Matka Boża Ludźmierska.

Streszczenie: W bogatej w dokonania biografii Karola Wojtyły – Jana Pawła II stosunkowo mało znanym okresem są lata 1958–1964, kiedy pełnił on posługę biskupa pomocniczego archidiecezji krakowskiej. Zachowane z tego czasu kazania w formie maszynopisu w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie są nieliczne. Problematyka maryjna była niezwykle bliska Wojtyłcie. W swój herb biskupi (zachowany także gdy został papieżem) wpisał krzyż z literą „M”, inicjałem imienia Maryi, a jako dewizę przyjął słowa zaczerpnięte z traktatu św. Ludwika Grignion de Montfort: *Totus Tuus – Cały Twój*. Wyrażały one specjalne oddanie opiece Matki Bożej. Problematyka maryjna z lat 1958–1964 najbardziej widoczna jest w przemówieniach biskupa Karola Wojtyły podczas dwóch pielgrzymek kapłanów archidiecezji krakowskiej na Jasną Górę (17 i 23–24 kwietnia 1963 roku) i przemówieniu przed koronacją figury Matki Bożej Ludźmierskiej, zwanej Gaździną Podhala (15 sierpnia 1963 roku). Ukazuje w nich Maryję jako Królową Wniebowziętą i szczególną Matkę Kapłanów.

KS. PROF. DR HAB. KAZIMIERZ PANUŚ (1955–). Kapłan (1980) archidiecezji krakowskiej; mgr (teologia, 1980, PAT, Kraków); mgr lic. nauk teologicznych (t. patrystyczna, 1986, PAT, Kraków); dr nauk teologicznych (homiletyka, 1989, PAT, Kraków); dr hab. nauk teologicznych (homiletyka, 1998, PAT, Kraków); prof. (2002). Kierownik Katedry Homiletyki i Komunikacji Religijnej, UPJPII, Kraków. Prezes (1996–) Polskiego Towarzystwa Teologicznego.

W bogatej w dokonania biografii Karola Wojtyły – Jana Pawła II stosunkowo mało znanym okresem są lata, kiedy pełnił on posługę biskupa pomocniczego archidiecezji krakowskiej. Nominacji tej dokonał papież Pius XII 4 lipca 1958 roku. Sam Wojtyła dowiedział się o niej z ust prymasa Stefana Wyszyńskiego, do którego został wezwany ze swego urlopu, który spędzał na spływie kajakowym ze swymi przyjaciółmi¹.

Dnia 28 września 1958 roku, w uroczystość św. Wacława, patrona katedry wawelskiej, przyjął święcenia biskupie. Konsekwował go arcybiskup Eugeniusz Baziak, metropolita lwowski i administrator archidiecezji krakowskiej, który w tym młodym kapłanie dostrzegł niezwykłą wielkość i zabiegał o jego nominację biskupią². Współkonsekratorami byli biskup opolski Franciszek Jop oraz administrator apostolski Wrocławia, biskup Bolesław Kominek³.

Stosunkowo krótki okres posługi Karola Wojtyły jako biskupa pomocniczego (sześć lat z czego po śmierci abp. Baziaka przez dwa zarządzał archidiecezją jako wikariusz kapitulny) zamyka nominacja na arcybiskupa metropolite krakowskiego dokonana przez papieża Pawła VI w dniu 30 grudnia 1963 roku, a ogłoszona oficjalnie 18 stycznia 1964 roku.

Zadaniem niniejszego artykułu będzie przybliżenie problematyki maryjnej w kazaniach biskupa Karola Wojtyły z tego okresu. Teksty te są mało znane. Wiele z nich się nie zachowało. Te zaś, które zostały nagrane i przepisane, są mało dostępne. Przechowywane w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie w formie maszynopisu często nie były nigdy wydane drukiem⁴. Tym bardziej warto się więc nad nimi pochylić. Problematyka

¹ L. Accattoli, *Karol Wojtyła. Człowiek końca tysiąclecia*, Wrocław 1999, s. 40. Na tejże stronie Luigi Accattoli błędnie podaje, że Pius XII mianował Karola Wojtyłę 8 lipca 1958 r. Zob. także A. Tomczak, *Od wyprawy górskiej do seminarium naukowego: przyczynek do biografii Karola Wojtyły – Jana Pawła II*, Toruń 1999.

² G. Weigel, *Świadek nadziei. Biografia papieża Jana Pawła II*, Kraków 2007, s. 192.

³ A. Nowak, *Jan Paweł II: kronika życia i pontyfikatu*, Kraków 2005, s. 63.

⁴ Aktualnie trwają prace zespołu badawczego zmierzające do wydania dzieł wszystkich Karola Wojtyły. W Wydawnictwie Znak ukazały się już krytycznie wydane dzieła literackie i teatralne Karola Wojtyły (t. 1–3, Kraków 2019–2022). O ile utwory poetyckie przyszłego papieża są dobrze zbadane, o tyle jego dzieła kaznodziejskie są mocno zaniedbane badawczo, mimo iż stanowią cenny materiał źródłowy do poznania kultury religijnej, literatury, duchowości i obyczajów tych czasów. W planowanej krytycznej edycji mają się one ukazać w sześciotomowej kolekcji. Tom 1 obejmować będzie kazania i przemówienia biskupa Karola Wojtyły z lat 1958–1964; tom 2 z lat 1964–1967; tom 3 z lat 1967–1970; tom 4 z lat 1971–1975; tom 5 z lat 1976–1978, a w zamykającym całość tomie szóstym zamieszczone zostaną jego rozważania rekolekcyjne i konferencje. Każdy z tomów będzie liczył około 40 arkuszy wydawniczych. Zamieszczone w nich będą także nieznane materiały fotograficzne. W aneksie każdego z to-

maryjna najbardziej widoczna jest w przemówieniach bp. Karola Wojtyły podczas dwóch pielgrzymek kapłanów archidiecezji krakowskiej na Jasną Górę (17 i 23–24 IV 1963 roku) i przemówieniu przed koronacją figury Matki Bożej Ludźmierskiej, zwanej Gaździną Podhala (15 VIII 1963 roku).

Matka kapłanów

Od początku biskupstwa Karola Wojtyły widoczne jest jego głębokie przywiązanie i cześć do Maryi, Matki Bożej. Wyrażone to zostało już w herbie. Nowy biskup wpisał weń krzyż z literą „M”, inicjałem imienia Maryi, a jako dewizę przyjął słowa zaczerpnięte z traktatu św. Ludwika Grignon de Montfort: *Totus Tuus – Cały Twój*. Wyrażały one specjalne oddanie opiece Matki Bożej. Warto dodać, że zarówno ten herb, jak i tę dewizę utrzymał także jako papież⁵.

Tematykę maryjną rozwijał Karol Wojtyła jako biskup pomocniczy przede wszystkim „w największym na naszej ziemi, i w jednym z największych w świecie sanktuariów maryjnych”⁶, w czasie pielgrzymek kapłanów archidiecezji krakowskiej na Jasną Górę. Po oddaniu prezbiterium krakowskiego w opiekę Maryi w rodzimym sanktuarium w Kalwarii Zebrzydowskiej biskup Wojtyła uczynił to rok później, w kwietniu 1963 roku, na Jasnej Górze. Spełniał w ten sposób pragnienie zmarłego 15 czerwca 1962 roku arcybiskupa Baziaka⁷ i wprowadzał kapłanów archidiecezji na pielgrzymi, milenijny trakt, który przemierzali wtedy wierni całej Polski w ramach przygotowania do głębokiego przeżycia jubileuszu tysiąclecia chrztu Polski. Dlatego też pielgrzymka kapłańska rozpoczęła się w bazylice jasnogórskiej od śpiewu *carmen patrium* – pieśni ojczyźnianej *Bogurodzicy*, która łączy i przenika całe tysiąclecie chrześcijaństwa w Polsce.

W swym kazaniu jasnogórskim Wojtyła zaznaczył, że choć wiele jest miejsc kultu maryjnego, to przecież Matka Jezusa jest jedna. W archidiecezji krakowskiej miejsc, gdzie jest Ona szczególnie czczona jest wiele. Najbardziej znane to Kalwaria Zebrzydowska, Ludźmierz i Rychwałd

mów załączony zostanie dotyczący tych lat wyciąg z Księgi czynności Karola Wojtyły, nigdy dotąd niepublikowanej. Dokumentuje ona wszystkie czynności pastoralne tegoż biskupa.

⁵ B. Le com te, *Pasterz*, Kraków 2006, s. 172; Nowak, *Jan Paweł II: kronika życia*, s. 63.

⁶ K. Wojtyła, *Przemówienie do księży na Jasnej Górze*, 17 IV 1963, w: *Kazania i przemówienia kardynała Karola Wojtyły o kapłaństwie (1963–1978)*, zebrał i oprac. J. Dyduch, Kraków 1995, s. 11.

⁷ *Cierpiący Pasterz. Ks. arcybiskup – metropolita lwowski Eugeniusz Baziak (1890–1962)*, red. J. Waligóra, Rzeszów 2013, s. 50.

oraz wiele wizerunków Matki Bożej ukoronowanej w ołtarzach kościołów krakowskich. Z tych wszystkich miejsc Wojtyła w imieniu pielgrzymów przynosił i wypowiadał pozdrowienie i cześć dla Maryi.

Pierwszej grupie kapłanów przybyłych do Częstochowy 17 kwietnia 1963 roku biskup Wojtyła postawił pytanie: jaki jest sens pielgrzymowania na Jasną Górę, dlaczego tutaj przyszli? Pragnął, by przy pomocy tego pytania i odpowiedzi na nie ukształtowała się ich „zbiorowa świadomość – tu. I żeby stąd przeniosła się tam, skąd przychodzą”⁸. Niewątpliwie pielgrzymka do Matki Bożej Jasnogórskiej wynika z potrzeby serca i „z głębokiej logiki naszej wiary”, ale także z faktu, że Maryja jest Matką Odkupiciela naszego. „Ona – Maryja – dała Chrystusowi ludzkie życie, ludzką naturę. A to ludzkie życie i ludzką naturę otrzymał Chrystus Pan po to, ażebyśmy ludzie z Nim otrzymali uczestnictwo w Bożej naturze”⁹. Maryja nie jest żadnym dodatkiem do Ewangelii czy też do Chrystusa. Ona pozostaje „w organicznym związku z Chrystusem fizycznym i mistycznym”¹⁰. Chrystus mistyczny jest w każdym z nas przez łaskę, a w całym społeczeństwie przez Kościół.

Zdaniem biskupa Wojtyły nadchodzące milenium chrztu Polski będzie *de facto* „tysiącleciem życia Chrystusa w nas przez Maryję!”. W słowie „Maryja” jest w jakiś sposób „zawarty i skryształizowany cały porządek nadprzyrodzony, cała rzeczywistość nadprzyrodzona”¹¹. Wobec wielu zagrożeń kapłan, odpowiedzialny nie tylko za własną duszę, ale za tysiące odkupionych krwią Chrystusa Pana, powinien głęboko oddać się w ręce Maryi, gdyż w Jej rękach nie może przepaść żadna dusza ludzka. Dlatego – podkreślał biskup Karol Wojtyła – najgłębszą racją przyjscia kapłanów do Maryi jest podzielenie się niejako z Nią, Matką Odkupiciela, „naszą ciężką odpowiedzialnością”: za kapłanów, ale i za wiernych, za rodziców i małżonków, dzieci i młodzież, za osieroconą archidiecezję, aby otrzymała pasterza i o nowe powołania. Problemy te należy uczynić tematem rozmowy z Matką Najświętszą w czasie nocnego czuwania i adoracji przed Najświętszym Sakramentem. Kończąc biskup Wojtyła życzył pielgrzymującym kapłanom, by Maryja, Matka Boga, wzięła ich w swoje ręce. „To są ręce macierzyńskie, to są ręce niewieście, łagodne, ale i mocne..., ręce Tej, która rodzi – Matki. My jesteśmy wszyscy powołani

⁸ Tamże, s. 12.

⁹ Tamże, s. 15.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Tamże, s. 16.

do dzieła wielkiego rodzenia, do dzieła wielkiego rodzenia dzieci Bożych! I dlatego trzeba, ażeby nas mocno wzięły te ręce Matki, która rodzi”¹².

Pielgrzymując z drugą grupą kapłanów archidiecezji krakowskiej, 23 kwietnia 1963 roku, biskup Wojtyła dziękował, że stawili się przed Matką Bożą w godzinie Apelu Jasnogórskiego, kiedy to wierzący w całej Polsce wypowiadają zwięzłe słowa codziennego meldunku: „Maryjo, Królowo Polski, jestem przy Tobie, pamiętam, czuвам!”. Podkreślił trwanie Wielkiej Nowenny, która przygotowuje „rok po roku – do rocznicy tysiącletniej chrztu Polski”¹³. Program milenijny opracował prymas Stefan Wyszyński w czasie swojego uwięzienia i realizowany był on poprzez Wielką Nowennę. Przez dziewięć kolejnych lat wprowadzano go w życie, obejmując nim wszystkie grupy społeczne. Koncentrował się on wokół Jasnej Góry, dokąd przybywały różne grupy ludzi. Po pielgrzymce kapłanów archidiecezji do Kalwarii, ich poświęceniu i oddaniu na własność Matce Bożej uczynionym przez arcybiskupa Baziaka, przychodzili teraz na Jasną Górę jako cała społeczność kapłańska archidiecezji krakowskiej, już nie po to, ażeby się Matce Bożej ofiarować, oddać, bo to mieli już za sobą, ale po to, żeby to oddanie, dokonane przed rokiem jakoś potwierdzić. „Wpisać, do tej głównej księgi, do której wpisuje się cały kult, cześć, miłość i oddanie narodu polskiego dla Maryi. A w tym narodzie cześć, miłość i oddanie wszystkich kapłanów dla Maryi”¹⁴.

Biskup Wojtyła zachęcał duchownych, aby przeanalizowali swój osobisty stosunek do Matki Bożej i prześledzili, jak się on kształtował od dzieciństwa do teraz. Maryja daje kapłanom Chrystusa. Ten Chrystus jest wszystkim, co mamy. „Jestem w jakiś szczególny sposób własnością Maryi. Bo rzeczywistość kapłańska jest szczególnym powtórzeniem Chrystusa, odbiciem Chrystusa”¹⁵. Biskup zachęcał do sięgnięcia do głębin wiary i dania odpowiedzi Maryi, wobec której jako Matki obowiązuje szczerłość z odpowiedzialności nie tylko za siebie, ale i za powierzone pasterskiej odpowiedzialności dusze wiernych. Trzeba więc wziąć Maryję ze sobą do realizacji kapłaństwa i pracy duszpasterskiej.

W kazaniu wygłoszonym następnego dnia Karol Wojtyła dziękował Matce Bożej, że udało mu się w obydwu pielgrzymkach zebrać ponad

¹² Tamże, s. 20.

¹³ K. Wojtyła, *Przemówienie do księży na Jasnej Górze, 23 IV 1963*, w: *Kazania i przemówienia kardynała Karola Wojtyły o kapłaństwie (1963–1978)*, s. 21.

¹⁴ Tamże, s. 23.

¹⁵ Tamże, s. 24.

80% kapłanów archidiecezji pracujących w duszpasterstwie. Podkreślał, że przygotowując się do obchodów tysiąclecia chrztu Polski, chodzi o naszą przyszłość. „Chodzi o to, aby ten chrzest sprzed tysiąca lat, ten chrzest był w nas wartością głęboką i trwałą: był w nas związany z poczuciem zwycięstwa. Właśnie dlatego nam Pan Bóg daje próbę, żebyśmy w nowe tysiąclecie wchodzili z poczuciem zwycięstwa. Nie czegoś, co mija, przechodzi, do czego wraca się we wspomnieniach, ale czegoś, co rodzi. Co rodzi! Co ma wciąż przed sobą przyszłość! Co się wciąż otwiera na nowe, tak jak ziemia z zasiewem na wiosnę”¹⁶.

Łączy się to ściśle z Matką Najświętszą, gdyż tam, gdzie jest chrzest, tam jest nowe narodzenie. „Tam, gdzie jest narodzenie, tam musi być Matka”. Maryja jak „każda dobra matka musi być wymagająca”¹⁷ – podkreślał biskup Wojtyła. Dlatego w planie duszpasterskim na uroczystości milenijne znalazło się oddanie Matce Chrystusa na własność, także parafii i miasta Krakowa.

Królowa Wniebowzięta

Dojrzewaniem do tego były Dni Maryjne Archidiecezji Krakowskiej przeżywane w 1963 roku, których apogeum była koronacja figury Matki Bożej Ludźmierskiej w uroczystość Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. Ludźmierz jest najstarszą, sięgającą XIII wieku, parafią na Podhalu. W kościele pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, w 2001 roku podniesionym do rangi bazyliki mniejszej, znajduje się łaskami słynąca figura Matki Bożej z Dzieciątkiem Jezus, zwana Gaździną Podhala.

W przemówieniu poprzedzającym koronację biskup Wojtyła nie ograniczył się tylko do kilku ciepłych słów przywitania gości na czele z prymasem Stefanem Wyszyńskim przybyłych na to święto, ale zawarł w nim wyznanie wiary Kościoła w prawdę o wniebowzięciu i ukoronowaniu Matki Bożej w niebie. Królewskość Maryi wiąże się ściśle z tajemnicą Jej wniebowzięcia. Wśród bogatej tytulatury odnoszonej do Bogarodzicy prawdopodobnie już od XI wieku lud wierny w antyfonie *Salve Regina* nazywa Maryję Królową¹⁸. Prawdę o wniebowzięciu Maryi, podzielaną od dawna przez lud wierzący, ogłosił jako dogmat papież Pius XII 1 listopada 1950 roku. W swoim przemówieniu biskup Wojtyła przypomniał głęboką treść tej uroczystości:

¹⁶ K. Wojtyła, *Przemówienie do księży na Jasnej Górze*, 24 IV 1963, w: *Kazania i przemówienia kardynała Karola Wojtyły o kapłaństwie (1963–1978)*, s. 31.

¹⁷ Tamże, s. 32.

¹⁸ B. Nadolski, *Leksykon liturgii*, Poznań 2006, s. 892.

„Wierzmy, że [Maryja] jest z duszą i ciałem wzięta do nieba, zjednoczona z Bogiem w Trójcy Świętej Jedynym. Zjednoczona w szczególny sposób ze swoim Synem Jezusem Chrystusem. Wierzmy, że zjednoczona z Bogiem Matka Słowa Przedwiecznego, Matka Odkupiciela naszego zostanie ukoronowana. Wszystkie dusze ludzkie odkupione krwią Jej Syna dostaną się pod wpływ Jej ducha, Jej macierzyńskiego serca, Jej łaski. Królowa, Matka łaski Bożej, ma tę moc, ażeby przez nią przybliżało się wciąż do całej ludzkości królestwo Boże. Wierzmy więc, że w dniu dzisiejszym to królestwo Boże w szczególniejszy sposób przybliżyło się do naszej ziemi, do tego miejsca, którego historię słyszeliśmy przed chwilą, do tego miejsca łaski od tylu stuleci”¹⁹.

Mówca wyrażał pragnienie, aby ta ziemską koronacja Maryi koronami papieskimi Jana XXIII, była odbiciem koronacji niebieskiej dokonanej przez Trójcę Świętą. W diademie wkładanym w Ludźmierzu na głowę Bogurodzicy Wojtyła widział wyraz wdzięczności ludu za olbrzymie dobro Boże i ludzkie zarazem, które przepłynęło przez ręce Maryi na te ziemie. Posługując się pięknym porównaniem do królowej polskich rzek – Wisły, biskup Wojtyła stwierdzał, że „tak jak Wisła zbiera w swym dorzeczu wszystkie wody naszej Ojczyzny, tak Jej Biskupi, Kapłani w obliczu tysiąclecia naszego chrześcijaństwa zbierają w wielkim dorzeczu wszystkie strumienie łaski”²⁰.

Na odpowiedź Maryi, Królowej Podhala, nie trzeba było długo czekać. W trakcie uroczystości koronacyjnej nastąpiło wydarzenie, które miało symboliczne znaczenie. Z ręki Matki Bożej wysunęło się berło, a biskup Wojtyła schwycił je w locie²¹.

Podsumowując należy podkreślić, że w problematyce maryjnej z pierwszych lat biskupstwa Wojtyły dominuje obraz Maryi jako szczególnej Matki Kapłanów i Królowej Wniebowziętej.

MARIAN SERMONS BY THE BISHOP KAROL WOJTYŁA FROM YEARS 1958–1964

Keywords: Bishop Karol Wojtyła, sermons, pilgrimage of priests, Archdiocese of Krakow, Jasna Góra, 1963, coronation, figure, Our Lady of Ludźmierz.

¹⁹ K. Wojtyła, Przemówienie przed koronacją Matki Bożej Ludźmierskiej w sanktuarium w Ludźmierzu, 15 sierpnia 1963 roku. Tekst zachowany w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, sygnatura AKKW E III 17/8, wśród sześciu innych kazań w zeszyte oprawionym w szarą tekturę na czterech stronach maszynopisu, którym archiwista nadał strony 19–22.

²⁰ Tamże, s. 21.

²¹ Nowak, *Jan Paweł II: kronika życia*, s. 82.

Abstract: In the rich in achievements biography of Karol Wojtyła – John Paul II the years 1958–1964 are the little-known period when he was serving as an auxiliary bishop of Archdiocese of Cracow. There are few sermons preserved from that time, as a typescripts in the Archives of Metropolitan Curia in Cracow. Marian issues were incredibly close for Wojtyła. In his Bishop's crest (also kept suring being the Pope) he typed the cross with the letter 'M' – an initial of the name of St. Mary and as his motto he chose the words from a treatise of St. Louis Marie Grignion de Monfort: Totus Tuus – All Yours. They expressed a special devotion to the care of Our Lady. The Marian issues from the years 1958–1964 are the most visuable in the speeches of Bishop Karol Wojtyła during two pilgrimages of priests of Archdiocese of Cracow to the Jasna Góra Monastery (17 and 23–24 April 1963) and in the speech before the coronation of the Figure of Our Lady of Ludźmierz, called the Housekeeper of Podhale (15 August 1963). There he shows St. Mary as the Assumed Queen and the special Mother of Priests.

BIBLIOGRAFIA

- Wojtyła K., *Przemówienie do księży na Jasnej Górze*, 17 IV 1963, w: *Kazania i przemówienia kardynała Karola Wojtyły o kapłaństwie (1963–1978)*, zebrał i oprac. J. Dyduch, Kraków 1995, s. 11–20.
- Wojtyła K., *Przemówienie do księży na Jasnej Górze*, 23 IV 1963, w: *Kazania i przemówienia kardynała Karola Wojtyły o kapłaństwie (1963–1978)*, zebrał i oprac. J. Dyduch, Kraków 1995, s. 21–29.
- Wojtyła K., *Przemówienie do księży na Jasnej Górze*, 24 IV 1963, w: *Kazania i przemówienia kardynała Karola Wojtyły o kapłaństwie (1963–1978)*, zebrał i oprac. J. Dyduch, Kraków 1995, s. 30–33.
- Wojtyła K., *Przemówienie przed koronacją Matki Bożej Ludźmierskiej w sanktuarium w Ludźmierzu*, 15 sierpnia 1963 roku, Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, sygn. AKKW E III 17/8, s. 19–22.
- Accattoli L., *Karol Wojtyła. Człowiek końca tysiąclecia*, Wrocław 1999.
- Cierpiący Pasterz. Ks. arcybiskup – metropolita lwowski Eugeniusz Baziak (1890–1962)*, red. J. Waligóra, Rzeszów 2013.
- Lecomte B., *Pasterz*, Kraków 2006.
- Nadolski B., *Leksykon liturgii*, Poznań 2006.
- Nowak A., *Jan Paweł II: kronika życia i pontyfikatu*, Kraków 2005.
- Tomczak A., *Od wyprawy górskiej do seminarium naukowego: przyczynek do biografii Karola Wojtyły – Jana Pawła II*, Toruń 1999.
- Weigel G., *Świadek nadziei. Biografia papieża Jana Pawła II*, Kraków 2007.